

UMITA IN V PRT ZAVITA LOBANJA PRI SLOVENCIH

Poročilo o 5. anketi Inštituta za slovensko narodopisje SAZU

Milko Matičetov

I

V zadnjem letniku našega časopisa (VI—VII, 195—6) je izšlo kratko opozorilo na posebno navado ob prekopavanju med Slovenci: da lobanjo umijejo, jo zavijejo v prt in polože spet v grob, k novemu mrliču. Čeprav se mi je zdelo skoraj neverjetno, da bi ta naša navada ne bila nikjer izpričana v tisku, in čeprav sem si ves čas, odkar sem 1951 prvič naletel nanjo na terenu, vztrajno prizadeval najti kje kako omembo, sem vendarle še na začetku 1954 moral zapisati, da naša »dose-danja literatura o običajih molči« o njej. Pa le ni tako: če ne v strokovni ali polstrokovni etnografski literaturi, je navada vendarle potrjena tudi v knjigi, prvič menda že pred 58 leti.

J. Lavtižar pravi v svoji knjigi *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolica* (1897), da je bral v »starem rokopisu« o župniku A. N. Weihnachtu, ki je umrl na Olšah [=Ovsišah] leta 1789, med drugim tole: »Ko jih odkopljejo po 54 letih (1843) najdejo glavo še vso celo in z vsemi zobmi. Spodobno jo vmijejo in zopet pokopljejo.« Pod črto pa še pristavlja: »Na Olšah je lepa navada, da izkopano mrtvaško glavo sorodniki dotičnega vmijejo, zavijó v bel prt in zopet zagrebejo pri pogrebu družega mrliča. To se vidi tudi drugod po Gorenjskem n. pr. v Kranjski Gori in v Ratečah.«¹

Razen tega je bila navada omenjena tudi že v leposlovnem tekstu. V povesti *Trop brez zvoncev* (1959) opisuje J. Jalen pogreb ponesrečenega lovca Matevža Bitenca v Srednji vasi v Bohinju. Ko so poklicni tovariši — lovci — spustili rajnega v grob, »so prijeli za lopate. V jamo se je zakotalila v bel prtíč zavezana mrtvaška glava Matevževega očeta. Z njo vred pa je zagrmelo na rakev kamenje in težke lopate razmočene prsti...«²

Na tretje mesto v časovnem zapovrstju³ bi prišel zapis o navadi v Žabnicah v Kanalski dolini, kakor ga je uporabil prof. E. Gasparini,

¹ Na to mesto me je prijazno opozoril prof. dr. A. Slodnjak.

² Opozorilo na to mesto je iz odgovora št. 14 na vprašalnico Inštituta za slovensko narodopisje (prim. str. 251).

³ Kajpada je mogoče in celo verjetno, da bo prišla na dan še kakšna druga objava, ki danes ni znana.

Nota sul costume riesumatorio degli Slavi (Ricerche Slavistiche II, 1953, 180). Ker ga pa ni objavil v celoti, nemara ne bo odveč, če tu prinesemo izvirno besedilo: »In je bila v vasi [Zabnicah] ženska, Evica⁴ so ji dejali, je zmeraj, ko je kdo umrl, prišla⁵ in očedila glavo mrtvega, ko so prekopavali. Kar s krtačo, vse lepo zemljo ven. Potem je dala v prt — bel nov — in zvezala lepo kakor južino. — Tisto položijo tam zraven in ko pokopljejo mrtvega, dà tista ženska najprej noter to glavo, prt pa ostane nji. — Če bi lobanje ne oprali, bi novega mrtvega zemlja ven vrgla. — Ženi še plačajo in ji dajo jesti in piti kolikor če.«

Kakor med Slovenci v Kanalski dolini (od leta 1918 pod Italijo, poprej del Koroške), tako se je pokazalo, da je navada živa tudi med Slovenci v Avstriji, posebej v Karavankah. Na to me je prijazno opozoril celovski profesor in kustos dr. O. Moser.⁶

Izmed ostalih pričevanj pred anketo pa je vredno še omeniti, da je julija 1954 F. Šarfova fotografirala na Bohinjski Beli sveženj z lobanjo na kupu zemlje ob odprtem grobu. Fotografski posnetek hrani Etnografski muzej v Ljubljani.

II

Vendar s takim počasnim in od dobre sreče odvisnim nabiranjem podatkov še dolgo časa — morda leta in leta — ne bi prišli do zadovoljivega uspeha. Če bi pa en sam raziskovalec hotel (in mogel!) prijeti stvar krepko v roke, bi moral medtem odložiti vse drugo delo; a preden bi obhodil nemajhno ozemlje, bi spet dolgo trajalo, zlasti pa bi to bilo združeno s precejšnjimi stroški. Zato smo se v Inštitutu za slovensko narodopisje pri SAZU odločili za drugačno pot, v danem primeru verjetno najboljšo. Z izkušnjami, pridobljenimi v dveh anketah, ki jih je inštitut pripravil pred letom 1954,⁷ je bilo mogoče jeseni 1954 razpisati novo, tretjo anketo.

Sestavljena je bila in nato na ciklostilu v ca. 300 primerkih razmnožena vprašalnica št. 3 »O prekopavanju mrličev«, datirana 26. oktobra 1954. Premišljeno smo jo razposlali tako, da bi prišla v roke naslovljencev prav v tistih dneh, ko se spominjamo mrtvih. Pošta je že 27. oktobra prevzela dobršen del vprašalnice — 224 primerkov. S tem smo precej na gostó prekrili z vprašanji vse Gorenjsko, obenem pa smo vsaj potipali tudi na obmejne notranjske in štajerske predele. Med

⁴ V nadiškem govoru pripovedovalke se je žabniški *v* v imenu Evica (Eva) spremenil v *b*. Krivda, da je ime v Ricerche Slavistiche II, 180, napačno podano kot Ebica, pade name.

⁵ V Ricerche Slavistiche II, 180, je interpretacija »aveva il compito« malo preveč prosta in nima opore v izvirniku.

⁶ Obenem je obljubil, da bo za SE napisal o dragocenem koroškem gradivu, ki mu je pri roki, vsaj kratko poročilo, ki se ga že vnaprej veselimo.

⁷ Prim. Letopis SAZU 5, 1952—53, 322, in javno diskusijo pod naslovom »Ljudska kultura in učiteljstvo« v Naših Razgledih III, 1954, št. 3, 4 in 5.

Slovenci na Koroškem pa je nekaj novih primerkov naše vprašalnice prijazno posredoval zlasti prof. dr. Pavel Zablatnik iz Celovca.

Na omenjenih 224 izvodov vprašalnice smo do danes prejeli 153 odgovorov ali 68,3%. Z zamejskimi odgovori, ki niso všteti, z lastnim poizvedovanjem, s tovariško pomočjo uslužbencev Etnografskega mu-

zeja v Ljubljani in po prijaznosti nekaterih ljudi, ki so bili posebej obveščeni o tej akciji, pa se je število pričevanj dvignilo na 174.

Pregled prejetega gradiva nam pove, da je 62 poročevalcev iz 49 krajev odgovorilo negativno: da navade umivanja in zavijanja lobanje v njihovem kraju ni in da se je tudi najstarejši ljudje ne spominjajo. Ti kraji so: Blagovica, Brdo pri Lukovici, Brekovce, Bukovščica, Češnjice, Črni vrh, Davča, Domžale, Gornji grad, Homec, Horjulj, Hotavlje, Idrija, Javorje nad Škofjo Loko, Kokra, Leskova, Ljubno ob Savinji, Lučine, Malenski vrh, Mekinje, Moravče, Motnik, Nevlje, Peče pri Moravčah, Polhov Gradec, Poljane, Račeva, Rova,

Rovte, Sela v Tuhinjski dolini, Skaručna, Slovenj Gradec, Slovenske Konjice in okolica, Sostro, Stara Oselica, Sv. Helena, Šentvid nad Ljubljano, Špitalič, Št. Jakob ob Savi, Št. Ožbolt, Trbovlje, Trebija, Tunjice, Vače, Vranja peč, Zgornja Luša, Zgornje Pirniče, Žabnica pri Kranju, Žiri. V devetih izmed 62 odgovorov, ki so sicer negativni⁸ za kraj, od koder smo želeli vedeti, kako je tam z navado, pa imamo vendarle pozitiven podatek za drug kraj: tega smo na svojem mestu seveda zmerom upoštevali.

Pozitivna poročila so ob ureditvi gradiva dobila zaporedne številke 1—125. Ključ do njih je v preglednici na str. 250 s. Število 125 pa še ne pomeni, da je naša navada izpričana v toliko krajih. Včasih sta se namreč iz istega kraja oglasila kar dva poročevalca ali pa celo trije.⁹ Pozitivni odgovori na razposlano vprašalnico so prišli iz 72 različnih krajev; primaknimo k temu številu še 8 krajev, ki smo zanje izvedeli s povpraševanjem v krogu znancev, in nekaj takih, ki so jih navedli poročevalci dodatno k svojim pozitivnim poročilom, pa dobimo 85 krajev, kolikor jih je vrisanih na karti tu spredaj.

Če je bilo pred anketo Inštituta za slovensko narodopisje tako ali drugače v evidenci¹⁰ 7 krajev, kjer ob prekopu umivajo, in zavijajo lobanjo, je pač prva otipljiva korist ankete 78 novih krajev. Pri tem — da se izognemo vsakršnemu nesporazumu — seveda ni šlo za lov na številke, ampak za možnost, da kartografsko čim zanesljiveje ponazorimo razširjenost naše navade. Prav to pa nam je, upam, uspelo.

III

Drugi vidni sad ankete je obilica gradiva, ki nam kaže navado v vseh mogočih — poprej skoraj neznanih — odtenkih. Zato moramo tu temeljito izkoristiti poročila, izluščiti iz njih pravo podobo navade med našim ljudstvom v krajih, kjer je danes živa ali pa kjer se je samo še spominjajo. Opis, ki sledi, se zvesto naslanja na potek dogajanja v navadi, besedo pa imajo — kolikor se le dá — poročevalci sami.

(Zaradi varčevanja s prostorom vprašalnica ne more biti objavljena posebej, na drugi strani pa spet ne bi bilo prav, če bralec ne bi vedel, kako smo prišli do odgovorov, ki jih precej izčrpno navajamo na str. 235 do 245. Zato so posamezna vprašanja vendarle natisnjena — ležeče — pod naslovom vsakega razdelka, in sicer v nespremenjeni obliki.)

⁸ Ko govorimo o negativnih poročilih, smo z mislijo seveda le pri naši navadi. Drugače pa je tudi v teh »negativnih« poročilih marsikaj zanimivega, kar bodo raziskovalci mrlških običajev lahko s pridom porabili.

⁹ O koristnosti takih »dvostranih« informacij menda ni treba izgubljeni besed. Dva poučna primera navajam na str. 249.

¹⁰ O evidenci v pravem pomenu besede pravzaprav težko govorimo. Dana pa je bila vsaj možnost za evidenco, ker so bili kraji bodisi navedeni v tisku (Lavtižar: 3, Jalen: 1, Gasparini-Matičetov: 3 [2 nova in 1 znan iz Lavtižarja]) bodisi v arhivu javne ustanove (EM v Ljubljani).

Čas za prekop

Ali je navada, da rajnika prekopljejo ob izteku določenega časa (7, 9, 12... let), ali samo po potrebi, ko primanjkuje prostora za novega mrliča? Ali je določen čas, pred katerim prekop ni dovoljen?

Odgovori so vse prej ko enotni glede termina za prekop. Ta ni dovoljen pred 6. letom (71), pred 7. letom (25, 41, 58, 59, 80, 81), pred 10. letom (7, 9, 16, 19, 26, 37—40, 47, 48, 52—54, 56, 57, 68, 78, 92, 99, 100, 103, 117, 119) ali pred 12. letom (34, 120); navadno pa prekopljejo — seveda po potrebi — na 7 let (14, 75, 84, 86, 107, 108), po 7 letih (89), med 7. in 9. letom (88), ko je preteklo od smrti osem (114), deset (11, 15, 21, 22, 27, 29, 31, 42—46, 48, 51, 62, 65—67, 74, 82, 85, 90, 101, 102, 106, 114), dvanajst (18, 24, 25, 79, 103, 118), štirinajst (52, 77), petnajst (20, 23, 55), deset—petnajst (35, 94, 96), sedemnajst (28), petnajst do dvajset (121, 122), dvajset—petindvajset (111, 119) ali celo trideset let (112). Da se pa teh terminov ne drže tako strogo, kažejo pripombe nekaterih poročevalcev (n. pr. 36, 45, 46, 54, 57), češ da »se tudi zgodi«, da prekopljejo koga že pred dovoljenim časom, recimo po 7 namesto po 10 letih (54) ali celo pred 7. letom (56). Take »izjeme« narekuje bodisi stiska (pomanjkanje prostora) bodisi navada, da umrlega pokopljejo v grob, kjer leži »član iste družine« (45). V primeru predčasnega prekopa naredo prošnjo (77), kar bi bilo seveda odveč, če bi ne bilo oblastvenih določil v zvezi s prekopavanjem.¹¹ Nekateri poročevalci izrečno omenjajo, da gre za postavne termine (94, 117) iz starih naredb okrajnih glavarstev (65), medtem ko naj bi po ljudskem običaju čas pravzaprav ne bil določen (48, 91). Na izoblikovanje ljudskih in oblastvenih predpisov pa je menda v prvi vrsti vplivala zemlja: v težki ilovnati zemlji je razkroj počasnejši, v peščeni pa hitrejši. Temu primerno piše n. pr. poročevalec št. 68, da v Predosljah (težka zemlja) čakajo po navadi 15 let, na Suhi (peščena zemlja) pa 10—12 let; na podobno razliko opozarjajo tudi drugi poročevalci (18, 35, 111 in še nekateri). Na ozemlju, kjer je bila razposlana naša vprašalnica, se drže pri izkopavanju grobov v glavnem dveh različnih principov: navadnega vrstnega reda ali pa pokopa v družinske grobove. Posebno v zadnjem primeru se dogaja, da stari grob odpro pred časom, ki je določen po običaju ali po pokopališčnem redu. Nekatera poročila govore n. pr. o tem, da novega mrliča dajo kar nad prejšnjo krsto, ki je še skoraj cela (14, 38, 40, 111), ali pa zraven nje (14, 38); najzgodnejši tak pokop v isti grob naj bi bil mogoč že po enem letu (14). Manj jasno pa je tole poročilo: »V novjšem času [?] se tudi zgodi, da grob poglobe in ležita stari in novi mrlič drug vrh drugega« (77).

Svojci pri odpiranju groba

Ali morajo biti svojci rajnega zraven ob odpiranju groba?

Odgovori so pokazali, da je bilo to vprašanje v razposlani vprašalnici nerodno postavljeno. Nekateri poročevalci to popravljajo, češ: morajo ne, treba ni, to ni nujno ipd.¹² a večinoma (7, 47), najpogosteje (68), po navadi (38, 75), včasih (22), če hočejo (59, 96), po želji (70, 71) ali tudi brez vsake pripombe, kako in zakaj, so bližnji svojci vendarle zraven, »obstopijo grob«

¹⁰ Za geslom ali naslovom vsakega razdelka prinašamo (v ležečem tisku) posamezna vprašanja tako, kot so bila formulirana v razposlani vprašalnici, ki je le zaradi varčevanja s prostorom ne moremo objaviti v celoti.

¹¹ Kdor bi hotel k stvari s pravne strani, bo našel vse potrebno v E. Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst¹⁵ III, Wien 1897, str. 521 ss. O pokopališčih na Slovenskem je med dvema vojskama marsikaj napisal dr. H. Steska; prim. Pokopališča in občine, »Samouprava« 1940, 2—3, str. 17—23. Za novejši čas primerjaj v Uradnem listu LRS 1949, št. 34, »Uredbo o pokopališčih«, ki govori med drugim tudi o »kolobarni dobi«. (Za izčrpano pojasnila v zvezi s temi vprašanji sem dolžan zahvalo strok. sodelavcu SAZU dr. V. Kukmanu.)

¹² Navadnih negativnih odgovorov in takih, ki samo na kratko pravijo, da »ni nujno«, »ni potrebno« ipd., tu ne naštevam.

(53), ko grobar koplje in zbira kosti¹³ (43, 44, 51, 58). Bili so namreč obveščeni (15, 28); grobar svoje rajnega pač obvesti, a nekateri pridejo k odpiranju groba, drugi pa ne (102). Včasih je kdo celo prosil, da bi bil navzoč ob prekopu (41); vemo tudi za primer, ko je ženska prijemala pogrebca, zakaj je ni pravočasno obvestil (95). Po navadi so ženske tiste, ki pridejo k odpiranju groba (104).

Zbiranje kosti, posebej lobanje

Za katere kosti posebej skrbijo? Samo za lobanjo?

Najstarejše znano pričevanje (za leto 1845) in največ novih poročil govori samo o lobanji (1—8, 15—20, 25—29, 31, 37, 38, 41, 44—52, 56, 57, 61, 62, 66, 67, 79, 80, 82, 85, 87, 88, 92, 101—103, 105, 107, 108, 111, 112, 114, 117, 118). Odgovori pa so spet pokazali, da je bilo vprašanje zastavljeno nejasno. »Skrbijo« je preširok in povrh abstrakten pojem. Odgovori, da skrbijo za vse izkopane kosti (59, 58, 77, 78, 90, 91, 97 [»po možnosti«], 106, 119) enako (89, 93, 95, 96) ali za vse večje kosti (72), so potemtakem problematični, saj nas puščajo v negotovosti, ali so res vse kosti tudi umivali in zavijali. S tega stališča so za zdaj nejasni tudi odgovori, češ da [skrbijo] za kosti in lobanjo (63), za druge kosti zraven [lobanje] (50), za lobanjo in druge kosti (115), za vse [kosti], zlasti za lobanjo (86), predvsem za lobanjo, pa tudi za ostale kosti (84), za lobanjo in večje kosti (21). Vir nejasnosti je v tem, da ni povedano, kako se ta »skrb« kaže na zunaj. Na srečo pa nam poročila sama pojasnjujejo tudi to; ključ je v odgovoru št. 99: »Vse kosti se zberejo . . . , z lobanjo pa imajo poseben obred.« S tem se v bistvu sklada vrsta poročil, kjer je »obred« — določno ali nedoločno — omejen na lobanjo (11, 36, 54, 59, 70, 104, 109, 120, 121). Samo lobanja je predmet posebne pozornosti nekod tudi tam, kjer poberejo namesto vseh kosti samo večje kosti (63) ali samo kosti obeh rok (23, 24). Prav te večje kosti (od rok in nog) pa tu in tam menda vendarle doleti ista usoda kakor lobanjo (40, 116). Po nekaterih poročilih (33, 42, 43, 71, 94) naj bi to veljalo celo za vse kosti. Če so ta poročila zanesljiva,¹⁴ so pač nekaj izjemnega, in sicer odstop, ki bo po mojem kaj težko mogel pomeniti prvotnejšo stopnjo razvoja navade. [Primer docela ohranjenega okostja mrliča (53) — na karti sem ga označil z vprašajem v krožcu — je sam po sebi tako izjemen, da se nanj ni mogoče oslanjati.]

Umivanje lobanje

Ali umijejo kosti (lobanjo) v navadni vodi? Jo prinesejo na pokopališče v skafu? Gredo z lobanjo k potoku? Kako umivajo lobanjo (s krtačo, z roko)?

Umivanje je prvo pomembno obredno dejanje ob prekopu, zato ni čudno, da so poročila o njem morda najzgovornejša v celotnem poteku navade. Zelo redki so odgovori, ki iz njih ne izvemo nič več ko to, da v tem in tem kraju še umivajo (29, 63, 108, 110, 118). Skoraj povsod poročevalci gredo tudi v potankosti. Povedo nam, da za umivanje rabijo *navadno vodo* (17, 18, 21, 22, 26, 42, 44, 50, 67, 78, 80, 90, 93, 96, 100, 105, 107, 109; v novejšem času je celo razkužena [76], n. pr. z lizolom [41 b, 74]),¹⁵ *blagoslovljeno* [»žegnano«] *vodo* (6, 11, 12, 16, 39, 43, 51, 52, 55, 66, 79, 81, 84, 98, 101, 114, 119), ali to ali ono (30, 85);¹⁶ tudi so navadni vodi prilili nekaj blagoslovljene (68). V poročilu, ki govori o tem, kako »vsako kost posebej umijejo . . . in jo nato obrišejo«, beremo da nekateri vendarle

¹³ Samo v enem odgovoru berem, da »svojeci ne smejo biti zraven ob odpiranju groba« (74). Ta odgovor, ki ga dolgujemo dijaku prvošolcu, pa je tudi drugače nezanesljiv.

¹⁴ Tu in tam bi človek težko dal roko v ogenj; naj omenim le primer, kjer imamo po 20 letih po spominu obnovljeno indirektno pričevanje (33).

¹⁵ Nenavadni odgovor o »mlačni vodi« (75) prihaja iz nezanesljivega vira, zato naj bo omenjen le tu pod črto.

¹⁶ En odgovor pa pravi, da je primernejša blagoslovljena voda (56).

samo »polivajo lobanjo in kosti z vodo« (116); polivanje z navadno vodo¹⁷ poznamo tudi od drugod (85, 86, 111); voda je v enem primeru iz vodovoda na pokopališču (106). O oblikovanju namesto umivanja pa beremo tudi v zvezi z blagoslovljeno vodo (8, 13, 25—24, 27, 31, 40, 46, 47, 49, 58, 61, 68, 71, 82, 88, 91, 117); v nekaterih poročilih je izrečno dodano, da ne umivajo, ampak da samo poškropijo ali »nekoliko oblijejo« (20, 37, 38), kljub temu pa je malo verjetno, da bi bil med oblikovanjem in umivanjem kak bistven razloček; oblikovanje ali škropljenje je pač le bolj ali manj oslABLJENA oblika prvotnega umivanja, kakor lepo potrjuje n. pr. večkratno oblikovanje z blagoslovljeno vodo, dokler ni lobanja čista (54). Če lobanjo »samo oblijejo ali pa umijejo...« (101), je to menda jasno znamenje, da je oboje enakovredno.¹⁸ Dve poročili pa celo izrečno predstavljata oblikovanje kot mlajšo navado, ki nadomešča nekdanje umivanje (68, 85). Pri blagoslovljeni vodi je treba še omeniti, da jo prinesejo iz cerkve (11), kjer jo vzamejo iz kropilnika (46); nekdanj pa je »bila vedno v velikem kropilniku blizu vrat na pokopališču« (94). Vodo za umivanje prinesejo na pokopališče v škafu (7, 16, 18, 21, 22, 30, 32, 36, 41, 42, 44, 51, 76, 80, 93, 98—100, 105, 107, 109, 112, 116), v vedru (22), v skledi (umivalni — 16, posebni — 28), v umivalniku ali »lavorju« (96, 109), v vrču ali »kruglji«¹⁹ (121), v steklenici [posebno če gre za blagoslovljeno vodo] (19, 58, 66, 68, 91) ali v posodi, ki je nekatera poročila ne imenujejo (45, 54, 68, 72, 85, 86, 90, 101). Osamljeno je poročilo, ki pravi, da te »posode navadno ne uporabljajo več pri hiši« (98). Včasih izplaknejo²⁰ lobanjo kar v kotličku z blagoslovljeno vodo, ki jo prinese [ob pogrebu novega mrliča] duhoven (102). Nekateri so lobanjo »potopili v tisto vdolbino, kjer... [je bila] pred cerkvijo ali v cerkvi blagoslovljena voda« (84). Umivanje v posebni skledi nam poročevalec opiše takole: [Lobanjo so] »obračali in polivali z [blagoslovljeno] vodo, da je odstopila prst« (28). Najpogostejše je umivanje [izplakovanje, čiščenje ipd.] z roko (11, 16, 17, 21, 25, 26, 32, 36, 39, 40, 41 a, 42, 55, 66, 68, 80, 84, 85, 87, 96, 99, 101, 103—105, 109, 112, 116). Nič čudnega ni, če so n. pr. lobanje sorodnikov prijemali z golo roko, druge — tuje — pa s prtom (40). V takih primerih (prim. še poročilo 8, kjer lobanjo primejo s krpo) bi se dalo misliti na nekakšen fiziološki odpor, vendar bo nemara verjetneje, da so krpo [cunjo] (18, 22, 39, 41 b, 44, 45, 51, 66, 72, 85, 86, 90, 93, 109, 119—121; 14 [mokro], 68 [belo], 78 [snažno], 107 [čisto]), robec (74, 84) ali krtačo (3, 18, 26, 45, 75, 78) uporabljali zato, ker je bilo čiščenje s tem lažje in temeljitše. Krpa pa je spet dala priložnost za poseben razvoj dejanja: ker vpija vodo, jo pač namočijo v vodo (86, navadno [100] ali blagoslovljeno [70, 102]) in potem z njo brišejo lobanjo; a prav to brisanje nam nakazuje pot, po kateri je odpadlo nekaj bistvenega: potreba po vodi (121, 122).²¹ Odpadlo pa je lahko tudi samo brisanje: »Nekateri niti ne brišejo lobanje, a jo kar zavijejo v ruto, ki je poprej namočena v blagoslovljeno vodo« (102). Naravneje je seveda, da je čiščenju s cunjo sledilo polivanje s čisto blagoslovljeno vodo (70).

Odgovor na to, ali je pri naši navadi prvotna navadna ali blagoslovljena voda, vidim v nekaterih poročilih. Če najprej umivajo v navadni vodi, potem²² pa še polivajo ali krope z blagoslovljeno vodo (14, 15, 32, 34, 41 a, 85, 87, 112; podobno 36²³ in 115²⁴), je to hočeš nočeš *ponovitev* umivanja; narekovala je pač težnja, da tudi cerkev dá svoj »blagoslov« navadi, ki ne nasprotuje krščanskemu duhu, čeprav prvotno najbrž ni krščanska.

¹⁷ »Z navadno ali blagoslovljeno vodo« (57).

¹⁸ Nekaj podobnega bi bilo mogoče sklepati tudi iz poročila št. 19.

¹⁹ Tako da so nosili pred letom 1918.

²⁰ Da ne bi čisto izpadlo, naj vsaj tu omenim skopo poročilo, da »oplaknejo lobanjo v blagoslovljeni vodi« (62).

²¹ Pri poročilu 3 ni jasno, ali so rabili vodo ali ne.

²² Poročilo 99 sicer obrača zapovrstje (— najprej oblikovanje z blagoslovljeno vodo, potem umivanje z navadno vodo—), a dvojnost s tem ni prizadeta.

²³ Sele ruta je bila namočena v blagoslovljeni vodi.

²⁴ Z blagoslovljeno vodo so pokropili že povito lobanjo.

V vseh do zdaj navedenih primerih smo imeli opravka z umivanjem ob grobu ali vsaj na pokopališču, vendar poznamo tudi drugačno umivanje — zunaj pokopališča: z lobanjo gredo k bližnjemu potoku (53, 48, 59, 105, 104) ali k studencu (25).

Poglavje pa ne bi bilo popolno, če ne bi omenili, da se umivanje tu in tam izgublja (78), da se ga le še spominjajo (97) ali da sploh ni izpričano (9, 10, 83, 95), medtem ko je zavijanje še v navadi ali živi vsaj v spominu starejših ljudi (78, 89).

Za konec še nekaj posebnosti, ki po svoje lepo potrjujejo, da je umivanje res obredno dejanje. Pri umivanju rabljeno vodo je F. K. vlila v jamo (70). Ta, »ki lobanjo umiva, kleči in moli« (81); o molitvi med umivanjem govori tudi drugo poročilo (84). »Kdor je umival, je vedno zelo jokal« (115).

Kdaj umivajo

Kdaj umivajo lobanjo? Takoj ob izkopu groba? Tik pred pogrebom mrliča, ki bo zasedel izpraznjeni grob?

»Nekateri kar čakajo pri odkopavanju, da pride grobar do lobanje« (102), da bi jo takoj umili. To naredi povečini precej, ko je grob izkopen (7, 11, 15, 15, 17, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 50, 53, 54, 56—41, 44, 45—49, 51, 55, 56, 58, 60, 66, 70—72, 76, 79, 80, 84—86, 88, 90, 93, 95, 96, 104, 105, 109, 111, 116, 118, 119, 121, 122), včasih z obrazložitvijo, da se tedaj rajši umije (41), potem pa »bi bilo težje, ko pride [lobanja] na zrak in sonce« (70). Po drugih poročilih je obred na vrsti čimprej, kmalu po izkopu groba (8, 16, 67, 78), takoj ko svojci zvedo za prekop ali da se je lobanja našla (87, 103), čim pride kdo od svojcev (55, 101),²⁵ še isti dan, ko je grob izkopen (14), dan pred pogrebom (68, 112), dan po izkopu (18), o priložnosti (117, 120), kadarkoli (27, 57), v času, ko je grob odprt (53, 114), poljubno med izkopom in pogrebom (42, 91, 107), nedoločeno kdaj pred pogrebom (41, 40, 61, 82, 106—109) ali celo tik pred pogrebom novega mrliča (68, 81, 87, 92, 97, 99, 100).

V konkretnem primeru, kjer smo do potankosti poučeni o poteku dogodkov, je bil na Brezjah pogreb 82-letne M. K. s Črničva določen za 10. avgusta 1953 ob 11. uri. Njen sin je šel na pokopališče umiti lobanjo očeta, ki je že 45 let ležal v grobu, kamor naj bi zdaj prišla mati, ob 9. uri zjutraj, to je dve uri pred pogrebom.

Kdo je ta, ki umiva

Morda je posebej določeno, kdo mora lobanjo umiti (sin očetovo, hči materino)? Ali kdo tega ne sme?

Navadno umijejo lobanjo otroci staršem (27, 39, 117, 118, 120), sin ali hči (50, 51), sin in hči (95), sin očetu,²⁶ hči materi (29, 47, 80), hči očetu in materi (104, 109),²⁷ navadno [največkrat] hči umrlega (10, 16, 37, 38, 98, 115); če ni otrok, napravi to najbližji sorodnik (58). Sploh pa je ta, ki umiva, v večini primerov sorodnik (1, 8, 19, 20, 22, 23, 34, 37, 39, 42, 62, 74, 79, 91, 92, 99, 100, 108, 111, 119), bližnji ali najbližji sorodnik (57, 61, 65, 66, 85, 96, 101, 114), kdo iz [neposrednega] sorodstva (38, 109), svojec (4, 13, 15, 17, 33, 35, 45, 54, 56, 87, 94, 102), kdo domačih (25, 26, 47, 52, 67, 68, 82, 90, 106, 116). Nadalje imamo poročila, kjer je ta, ki umiva, še zmerom ožji sorodnik, le podčrtano je, da je ženska: mati, hči, snaha, sestra, žena, vnukinja (14, 36, 44, 78, 84, 98, 104, 105, 112, 121); »moški tu ne umiva« (84). O ženski, ki umiva, včasih ne vemo, ali je

²⁵ Ko grobar lobanjo izkoplje, jo namreč položi k jami (101).

²⁶ Primer s pokopališča na Brezjah 10. avgusta 1953 (110).

²⁷ »Pa se je videlo tudi, da je sin umival očetovo« (109). Stari kranjski grobar pravi, da je hči — čeprav poredkoma — prišla umivat materino lobanjo, sin pa ne (41 a); novi pa pravi, da se nikoli, kar je on grobar, ni umil lobanje sin ali hči.

iz sorodstva ali ne (28, 40, 103), iz nekaterih poročil pa vstaja tip ženice, ki je to delala kot dobro delo iz usmiljenja in obenem morda tudi iz želje po skromni nagradi: v Žabnicah je bila to neka Evica (5); na Dobravi je »Uršula Pikon, ki je imela hišo poleg pokopališča, večkrat sama umila in dala rutico tistim, ki niso več imeli svojcev v vasi« (14); v Mavčičah neimenovana »stara ženica, ki je popravljala tudi grobove in skrbela za red na pokopališču« (51); na Primskovem pri Kranju Frančiška Kern, ki je tudi ob smrti pomagala pri mrličih (70).

Če ni sorodnika, umije lobanjo sosed ali prijatelj (88); nekateri sami naprosijo sosedo (14). Koga izmed sosedov srečamo tudi drugod (69), potem pa tistega, ki čuva mrliča (? — 71), in pogrebce²⁸ (97). Tu in tam nastopa grobar (41, 46, 55) — naprošen (68) ali po naročilu (82) domačih, njim za uslugo (19, 20), zato ker svojcev ni (11, 45, 61, 99) ali pa se ne zmenijo (11). Dve poročili omenjata cerkovníka (61, 117), eno pa »mežnarico« (6). Prav ta zadnji primer pa je zelo zgovoren: na Bohinjski Beli so pokopali 25. julija 1954 domačina, ki je utonil na Bledu, v grob št. 59, kjer je poprej ležal od leta 1918 neki ponesrečeni železničar iz Kranjske gore; temu so vseeno umili lobanjo, čeprav je bil tujec. S tem se lepo sklada koroško poročilo, češ »redkokdaj se kosti kakega rajnika, ki nima sorodnikov, prekopljejo neumite« (116). Vendar tega ne smemo posploševati, saj imamo tudi poročila, ki pravijo, da če ni svojcev, umivanje odpade (18, 48, 85, 96, 112). Kakor vsaka navada, tako je tudi naša pač odvisna predvsem od ljudi, katerim je prepuščena, zato so od kraja do kraja ob istem času mogoča velika nasprotja. Če imamo to pred očmi, nam ne bosta delali preglavic niti taki dve izjavi: »Včasih so se celo prepirali sorodniki med seboj, kdo bo lobanjo umil« (54). — »Pravzaprav bi jo morali umiti domači, a nihče ni hotel, ker je čutil nekak odpor. Zato sem jo morala²⁹ umiti sama« (70).

Da bi kdo ne smel umivati lobanje, iz odgovorov na vprašalnico ni prišlo na dan. Edina prepoved velja za nosečo ženo (87), kar pa ni ravno neka posebnost pri umivanju, saj nosečnica sploh ne sme hoditi okoli mrličev.³⁰

Nagrada

Če ta, ki lobanjo umiva, ni sorodnik, ampak grobar ali kdo drug, dobi za to kaj nagrade? Kakšno?

Komaj dobrih 22 % odgovorov omenja nagrado, ki je svojci pač nikoli niso ne terjali ne pričakovali. Nagrada se navadno pojavlja tam, kjer svojce nadomešča pri umivanju — po naročilu, na prošnjo ipd. — tuja oseba. Tej dajo danes največkrat [majhno] denarno nagrado (15, 28, 39, 41, 50, 54, 60, 93, 102) ali napitnino (20), ki znaša n. pr. 100 din (8), 100—300 ali — če je prekop predčasen — do 1000 din (22), včasih pa je to bil le »kakšen groš« (19). Poleg poročil, ki nas prepričujejo, da je ta nagrada strogo prostovoljna (19, 41), imamo poročila, kjer beremo n. pr., da nagrada obstaja med drugim »v večjem plačilu za izkop jame« (109) ali da je »plačilo [za umivanje] vsebovano že v plači za izkop groba« (122). Tudi v Žabnicah (5) »plačajo« [oziroma so plačevali]. Denarna nagrada se pojavlja še dvakrat (40, 106), a obakrat jo tu lahko nadomešča tudi blago.³¹ Kakšno blago, ne vemo; in prav tako ne vemo, kakšna je bila nagrada, ki jo omenja poročilo 51. Določnejše je poročilo, ki govori o žitu, o denarju pa pravi, da ga ne dajejo: »Zato ne, ker je to [= umivanje] opravilo za duše v vicah« (36). Iz istega poročila izvemo, da postrežejo temu, ki umiva, z boljšo hrano, iz drugega pa, da mu »dajo jesti in piti,

²⁸ V Trbojah so pogrebci navadno iz botrine, kakor pristavlja poročevalec.

²⁹ Izjava Frančiške Kern s Primskovega pri Kranju.

³⁰ Prim. B. Orel, Slovenski ljudski običaji, NS I, 265.

³¹ Če ni sorodnik, (dobi nagrado) v denarju ali v naturi (106).

kolikor če« (3), kar spet lahko povežemo z nagrado »v malici« (109). Ali je prt, ki je ostal žabniški Evici, mogoče šteti za nagrado, nočem soditi, ker je primer za zdaj še preveč osamljen. Včasih za ta obred niti grobar ne dobi nagrade (11, 99). To je pač »dobro delo«, ki ga »narede zastonj« (79).

Zavijanje lobanje

Kaj narede z umito lobanjo? Ali jo zavijejo v (navaden, poseben) prt, v kos platna? Ali mora biti platno (prt) novo, doma narejeno? Kako zavežejo prt? Dajo morda zraven še kaj drugega?

Za umivanjem je takoj na vrsti še eno pomembno obredno dejanje: lobanjo — prav poredkoma tudi druge kosti — zavijejo ali zavežejo v prt (1, 3, 6, 8, 10, 18, 24, 28—30, 34, 37, 39—42, 48, 49, 52, 57, 66, 69, 74, 76, 78, 81, 83, 90—93, 97—99, 101, 107, 108, 111, 112, 114, 116, 117; platnen: 48, 79; mrežast: 112), prtič (2, 9, 16—18, 23, 40, 45, 47, 60, 77, 84, 96, 109, 113), prtiček (13, 15, 36, 68, 82, 86), ruto (4, 5, 27, 29, 36, 46, 50, 65, 66, 67, 90, 97, 103, 104, 119; naglavno: 106, 114; svilen: 22; mašelinasto: 115), rutico (14, 33, 62, 84, 87), robec (12, 31, 44, 68, 84, 101; žepni: 87; veliki [»šnajc«]: 122), servieto (77, 101), kos platna (7, 11, 19, 20, 25, 26, 40, 51, 55, 58, 59, 67, 80, 84, 94, 97, 100, 103, 112; platneno krpo: 61), kos ko[n]tenine (15, 18—20, 22, 25, 32, 41, 44, 47, 70, 72, 88, 89, 110; tanke k.: 110), rjuho (35, 90), »hadrc« (118, 120), kos blaga (77), mrežasto blago (85; mrežico: 86), tkanino (56), tančico (13), papir (57, 99; svilen: 18). Tam, kjer po poročilih lobanjo zavijejo (1, 5, 9, 10, 50, 65, 82, 85, 89, 98—100, 106—108, 110—112, 118), bi mogli sklepati, da jo potem tudi zavežejo, če ne bi bilo poročil, ki izrečno odklanjajo zavezovanje (7, 16, 28, 37, 38, 46, 53, 58, 85, 86, 88). »Mrlič mora biti prost vseh vezi... Zato tudi lobanja ne sme biti zavezana na vozle, le v prt zavita« (53). Ali: »Pri mrliču ne sme biti vozla, da ima duša³² vse odvezano« (16). Namesto da bi prt zavozlali, ga ponekod spno z bučkami (16, 28). A naj je ta skrb prvotna ali ne, danes nikakor ni splošna, saj lobanjo večkrat zavežejo (2—4, 8, 11, 14, 18, 22, 23, 26, 34, 36, 39, 42, 43, 45, 51, 62, 66, 71, 77, 78, 80, 90, 95, 96, 102, 117, 120, 122) navzkriž po dva in dva vogla skupaj — »lepo kakor južino« (3), kot culo ali culico (7, 14, 25, 39, 45, 51, 66, 67, 68, 78, 87), tako kot se ruta zaveže (95, 115) in podobno.

Glede prta (robca, rute...) v poročilih le malokdaj beremo, da je nov (3, 7, 8, 12, 13, 22, 32, 43, 48, 55, 80, 88, 94, 104, 115; samo enkrat, da mora biti nov: 122), domač oziroma doma narejen (25, 80, 107); včasih izrečno izvemo, da ni treba, da bi bil nov (11, 31, 38, 59, 91, 96), lahko je tudi star in kupljen (20), če ni celo v navadi, da kupijo [ali so kupili] blago nalašč za to priložnost (41, 43, 122). Tudi oblika ni bolje določena (19); navadno je govora kar o »kosu« blaga in le izjemoma nam poročajo, da je kos velik 1 m (41, 110) ali 50 cm² (72).^{32a} Pač pa poročevalci vztrajno opozarjajo, da je prt bel³³ (1, 2, 4, 6, 12—20, 23, 24, 31—34, 37—39, 42, 45—47, 51—53, 58, 61, 65, 67, 69, 71, 78, 84, 86, 87, 91, 94, 96—98, 101—105, 108, 109, 113, 114, 116, 118—120; snežnobel 121), da mora biti čist (22, 23, 28, 37, 38, 65, 71, 77, 96, 108, 114; popolnoma čist: 102), čeden (29, 36, 100), snažen (40, 78), opran (38); in čeprav bi bil že [zelo] spran (14, 36, 101) ali rabljen (97), da je le cel (14) ali trden (71). »Če je deževno ali zelo blatno, lobanjo zavijejo malo pred pogrebom, da je culica bolj lepo bela, čista« (14).

Če eno poročilo imenuje ta prt »naličje« (63) in če je drugje morda vzbudilo pri poročevalcu asociacijo z naličjem mrežasto blago, ki vanj zavijejo lobanjo (85), zaradi tega še ne moremo proglasiti, da je naš prt naravnost v

³² Skrb za odstranitev vsega, kar bi moglo rajnega na onem svetu ovirati, nam bo lažje razumljiva, če si priključimo v spomin, da je življenje na onem svetu po ljudskih predstavah nekaj stvarnega in duša ni zgolj breztelesen »duh«.

^{32a} Poročevalec je hotel pač reči: (50 cm)² = 2500 cm².

³³ Od bele barve odstopata le dve osamljeni poročili: po enem so za zavijanje kupili 1 m rja v e kotenine (41), po drugem pa naj bi zavili »v bel prt samske, v črnega poročene« (28).

zvezi z mrliškim prtom — naličjem.³⁴ Vsaj delna pomenska ali funkcijska sorodnost pa se vendarle ne dà tajiti. Kot posebnost naj še omenim, kar se je spomnil eden izmed vprašanih: »da mu je star mož (iz Leš) rekel, da mora lobanjo zaviti v tisti prtič, ki se pogrinja čez pručico, na katero poklekne duhovnik, ko pride v hišo prevideti bolnika« (47).

Umivanje in zavijanje sta dve ločeni dejanji, kakor lepo vidimo n. pr. iz takih poročil: »Umito glavo puste, da se ocedi ali posuši in potem zavijejo v belo rutico« (14). Ponekod pa se obe dejanji prepletata, tako da je težko ali nemogoče najti med njima ločnico, kakor n. pr. tam, kjer »zmočijo čist prtiček in zavijejo vanj lobanjo« (82), ali kjer je »ruta namočena z blagoslovljeno vodo« (56).³⁵ Posebno tam, kjer je prišlo do nekažne ponovitve umivanja (z blagoslovljeno vodo), je to »drugo umivanje« včasih časovno premaknjeno toliko naprej, da pokrope n. pr. že zavito lobanjo (63, 97, 115).

Zraven lobanje tu in tam zavijejo in zavežejo tudi nekatere druge kosti (115), kake manjše kosti (14) ali vse zbrane kosti (91). Za ta zadnji primer imamo zelo nazoren opis: Ta, ki je kosti polil z blagoslovljeno vodo, jih je potem »zložil na prt tako, da je bila lobanja ... prav zgoraj na kosteh, pod lobanjo pa je dal stegenske kosti navzkriž ... Potem je prt zavezal z navzkrižnimi konci tako, da so stegenske kosti gledale iz zavezanega prta v podobi križa« (91). Po drugem poročilu pa »velike kosti zataknejo navadno od zunaj v zavitek« (116). Vendar je lobanja še zmerom predmet največje pozornosti. To se ne kaže le tam, kjer zavežejo samo glavo, kosti pa položijo [nezavite] poleg glave (122), ampak prav tako tam, kjer lobanjo zavežejo v culo, ostale kosti pa v posebno culo (45), ali tam, kjer so dali lobanjo v kotenino, kosti pa v zaboj iz lesa (41 b). Ta zaboj spominja na neko posebnost: »V Železnikih namesto prtiča včasih pripravijo novo malo krsto, kot za otroka, jo beloobarvajo in opreduje s križem, in v tako krsto položijo kosti. Tako malo krsto oskrbe ali premožnejši ali oni, ki hočejo izkazati posebno pieteto rajnemu« (109).

Prt (robec...) predstavlja sam na sebi neko vrednost in terja od tega, ki se hoče držati stare navade, neko žrtev, čeprav ne občutno. Svojci so si to šteli za dolžnost. Le če se kje niso brigali ali jih ni bilo, je zavijanje včasih odpadlo. Včasih pa je ruto dal grobar (43), mežnarica (6) ali usmiljen človek. In da bi bila vsaj oblika rešena, je bil namesto blaga dober celo papir.

Zavitek čaka

Kam denejo zavitek z umito lobanjo? Ga spravijo začasno v mrtvašnico? Čaka na tleh ob odprtem grobu?

Zavitek z umito lobanjo puste največkrat nekje na tleh ob odprtem grobu³⁶ — na desni strani (44), pri glavi groba (91), na kupu izkopane zemlje (5, 6, 7, 14, 19—21, 46, 77, 87, 101, 104, 110, 112, 116), na kosteh (27). »Če prideš k pogrebu, se še zdaj vidi »puntelj« (sveženj, cula) ob jami« (115). Fotografski posnetek takega zavitka na kupu zemlje — na desni strani groba — hrani Etnografski muzej v Ljubljani (6).³⁷ Prava redkost — vsaj za zdaj — sta »dve prižgani sveči« ob zavitku na vrhu izkopane zemlje (28). Včasih položijo zavito lobanjo tudi h križu (5, 42), ali »na kak skrit kraj, kjer ostane do pokopa« (22), »prislonjena na kak grobni spomenik« (78).

Po nekih poročilih so zavitek začasno — do pogreba — spravljali v mrtvašnico (41, 50, 71), da kosti ne bi raznesle živali (71). »V mrtvašnici je bila

³⁴ O tem glej B. Orel, NS I, 308—9.

³⁵ Če v poročilu št. 5 beremo »Samo to vem, da je bila ruta mokra«, so jo morda podobno namočili tudi tam.

³⁶ Poročil, ki ne povedo določno, kje, nima pomena naštevati.

³⁷ Ta posnetek ima sicer polno dokumentarno vrednost, tehnično pa žal ni tako dober, da bi ga mogli objaviti. Tu bi javno naprosil vsakogar, ki bi se mu nudila priložnost, da to zanimivo navado fotografira, če je le mogoče, v vseh glavnih fazah. Inštitut za slovensko narodopisje je pripravljen posnetke primerno nagraditi.

neka posoda, kamor so spravljali zavito lobanjo do tedaj, ko je bila ... ceremonija pri pokopu novega mrliča končana (50). Ob mrtvašnici pa se nam odpira še eno vprašanje — »kalnar«; a o tem kasneje.

Zavitek gre v grob

Kam polože zavitek ob pogrebu? Na krsto v znožje novega mrliča ali drugam? Kdaj naredo to? Tik preden zasujejo grob?

Najstarejše poročilo pravi, da umito in zavito lobanjo »zagrebejo pri pogrebu drugega mrliča« (1). Tako nedoločeno — »ob pogrebu« — je samo še eno novejše poročilo (7), medtem ko drugod skoraj zmerom izvemo še natančneje, kdaj dajo lobanjo v grob.

Malokdaj — in to najbrž šele v novejšem času — denejo zavitek v posebej izkopano jamico na dno groba (37, 38, 54); ponekod gre lobanja v grob takoj, ko je zavita (15, 37, 38, 85), drugod pa vemo samo, da zavitek pride »v prazen grob« (117) ali da »čaka v odprtem grobu v desnem kotu in že nekoliko s prstjo pokrit« (56). Po enem poročilu naj bi zavitek položili v grob že pred pogrebom zato: »Da lobanja ni zapokala, ko so jo vrgli na krsto...« (54). Mogoče! Bolj pa bo držalo, da je polaganje zavitka v grob pred pogrebom novega mrliča pravzaprav inovacija. »Včasih so pustili [zavitek] do pogreba ob odprtem grobu, zdaj ga polože takoj v grob« (85). Tudi drugod, kjer je v navadi oboje (41, 54, 117), se zdi, da predpogrebno polaganje lobanje v grob ne more biti prvotno.

Malone vsa poročila namreč govore drugače: zavitek pride v grob šele pri pogrebu, in sicer na krsto (4, 6, 15, 21, 22, 25, 28, 29, 54, 59, 42, 45, 47—49, 57, 63, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 87, 89, 98, 102, 112, 113, 115) takoj, ko jo spuste v grob (3, 11, 16, 45, 56, 66, 88, 91, 99), po končanem cerkvenem obredu (46, 101, 109), [tik] preden zasujejo grob (23, 26, 27, 31, 40, 58, 59, 61, 65, 80, 81, 90, 92—94, 96, 105—107, 110, 111, 116, 118, 120, 121), ko prvič vržejo prst na krsto (18), skupno s prstjo (19), ko je na krsti že malo zemlje (51, 104), ko zasipajo (24, 55, 100, 114). Nejasno pa je v dveh poročilih, kako denejo lobanjo *zraven* krste preden zasujejo grob (30, 122), saj je ta po navadi le toliko širok, da gre krsta noter. Pri zasavskem prekopu, kjer so našli ohranjeno okostje (55) in kjer ni jasno, ali smemo primer kot tak sploh pritegniti v okvir naše navade, »so vse okostje svojci zavili v rjuho, ki so jo potem djali na novo krsto« (35), prav tako kakor naredo na Gorenjskem in Koroškem z lobanjo.

Polaganje zavitka v grob je zdaj bolj zdaj manj pazljivo: lobanjo vržejo (4, 54, 57, 84, 87, 89, 111), spustijo (69, 88), polože (11, 18, 104), potisnejo z lopato (8). Pogrebci »so prijeli za lopate. V jamo se je zakotalila ... glava ... Z njo vred pa je zagrmelo na rakev kamenje ...« (2). »Ko duhovnik in pogrebci vržejo v novi grob po tri prgišča zemlje, pristopi grobar ter naloži zavitek z lobanjo na lopato in ga položi k novemu mrliču ...« (18). »Lobanjo z grabljami spoštljivo položijo v grob, ostale kosti zmečejo z lopato, kamor padejo« (11). O kosteh, ki niso zavite, vemo, da jih »zmečejo na krsto« (59), pred lobanjo (54), da jih »ob pokopu vržejo nazaj v zemljo« (104) ali da jih zagrebejo v posebno jamico (36).

Stalnega mesta, kamor bi položili zavito lobanjo, pravzaprav ni: še največkrat jo polože [vržejo ipd.] h glavi novega mrliča (8, 11, 14, 16, 36, 40, 41, 47—49, 54, 58, 63, 66, 68, 79, 85, 90, 96, 99—102, 112, 117), pa tudi v znožje (10, 13, 17, 25, 28, 29, 43, 45, 46, 51, 59, 60, 80, 81, 91—93, 97, 104, 107, 108, 111, 114, 121), na sredo krste (71), na križ (120), kamorkoli (7, 24, 26, 31, 39, 70, 88, 103, 105). Če se je nekdaj uveljavila navada, da dajo »vedno glavo h glavi« (36)³⁸ ali »glavo na glavo« (63), se pač ne bomo čudili, da ponekod tam, kjer gre zavitek v grob pred pogrebom, pride glava pod glavo novega mrliča (77, 86). Enkrat pa je pod krsto v sredi (37).

³⁸ Zanimivo pa je, da v tem poročilu druge kosti gredo v znožje novega mrliča.

Kakor že zgoraj pri umivanju, tako tudi tu poročila omenjajo molitev. »Kadar se lobanja položi v prtiček zavita nazaj v grob, se zmoli trikrat očenaš« (56); zmolili so očenaš za tistega, čigar kosti so bile v prtu (41).

Verovanja o tej navadi

Ali imajo v zvezi s to navado kako verovanje? Kaj bi bilo, če bi ne naredili tako, kakor je od nekdaj navada?

To je stara [prastara] navada (79, 81, 112). Tako mora biti; zakaj, ne vedo (122). Neka pripovedovalka (4) je slišala od stare matere: »Da boste ja glavo pobrali pa fajn umili pa zavezali!« Ženski, rojeni leta 1875, je krstna botra naročila: »Ako bodo izkopali iz groba kosti kakih tvojih ranjkih, umij lobanjo ... in vse kosti lepo zavij, da se denejo nazaj v grob. Naredila boš s tem dobro delo« (94). To dobro delo je »usluga« rajnemu (8), nekaj, kar mu je v korist (56, 61, 109), »v dušno pomoč« (78), posebno »če je potreben očiščenja« (56). Ponekod umivajo izrečno »z željo, da bi bila duša očiščena vseh madežev greha« (109). »Če umiješ lobanjo nekemu, mu grehe izbrišeš« (88, podobno tudi 68).³⁹ Zbrisani ali odpuščeni so mali grehi (41), pa tudi »vsi grehi, ki jih je še imel« (84, podobno 107). Če je duša še v vicah, je deležna olajšanja (100), ji je skrajšan čas trpljenja (104), gre prej iz vic (52), je rešena vic (103, 104, 107; podobno 109). Menijo, da z oblitjem rešijo eno dušo iz vic: »dušo rajnega ali koga drugega« (8) »vseeno katero — to določi vis maior« (22), katerokoli (68). »Če je umrl s kom sprt, je šele takrat poravnano, ko mu lobanjo umijejo« (49). »Če ne bi opravili te navade, bi ne rešili duše iz vic« (25); »če se opusti ta navada, duša še naprej trpi« (99); »menda — tako je mnenje nekega starejšega — so verovali celo v to, da če ne bi povezali lobanje v platno, da bi duša rajnega hodila strašit' ali ,da bi nazaj hodila« (51); »če bi lobanje ne oprali, bi novega mrtvega zemlja ven vrgla« (3).

»Pravijo, da z oblitjem lobanje izkažejo rajnemu poslednjo čast« (8). S tem »zadosti store rajnemu« (109). »To je zadnja zahvala otroka staršem« (37). »Otroci s tem povrnejo staršem dobrote« (118). »Materam ali starim materam se umivajo lobanje, da se plačajo vse žalitve, ki so jim jih napravili otroci« (98). O neki hčeri — edina hči je bila — so rekli: »Nikoli ne bo srečna na svetu, ker ni mamine kosti povezala in poškropila!« (115). »Starši otrokom pred smrtjo naroče, naj zberejo njih kosti ob prekopu, da jih sami ne bodo morali iskati in zbirati šele na sodnji dan« (109).

Mnogi poročevalci pišejo, da ljudje to delajo iz pietete (11, 72, 78, 101, 102), iz spoštovanja (13, 18—20, 28, 42, 54, 95) ali iz ljubezni (58, 92) do svojih prednikov.⁴⁰ To se namreč spodobi (116). To je v navadi, drugače bi ne bilo prav, primerno, lepo (37, 38). Če ne bi zavezali, bi ljudstvu to bilo znamenje, da so rajni pozabljeni, da ne uživajo več spoštovanja ali ljubezni potomcev (91); to bi bilo pomanjkanje pietete do prednika (107) ali celo že neke vrste omalovaževanje rajnega, češ: še za toliko ga nimajo vrednega, da bi mu to uslugo naredili (8). Če bi se ne držali te navade, menijo, »da bi posmrtna družinska skupnost ne bila popolna« (51). Opustitev umivanja ljudje po svoje obsojajo kot nekaj grdega (14, 62); pravijo: »Še glave mu niso umili!« (14). Imamo pa tudi poročilo, ki pravi, da zaradi tega »ni spotikanja, kar je znak, da običaj ni več strogo v navadi« (59). To velja pač za kraj, od koder je poročilo, in ne na splošno; neko drugo — precej lakonično — poročilo namreč pravi: »Če pozabijo [to je: če svojci pozabijo umiti in zaviti lobanjo], jim je težko« (71).

³⁹ Kar beremo v enem samem poročilu — »kdor umiva, se mu odpuste grehi« (55) — ni prav prepričljivo, vendar naj bo vsaj tu omenjeno.

⁴⁰ Eden izmed poročevalcev nadaljuje: »Zato tudi ne store tega vsakemu. To delajo samo verni ljudje dragim jim osebam« (78). Vendar se mi tako gledanje zdi preozko; gradivo samo mu marsikje nasprotuje.

Navada v pregovoru

Ali je znan in kako si v vašem kraju razlagajo pregovor, da »Otrok šele takrat plača materi, kadar ji glavo umije«? Ali se pri vas morda glasi drugače? Ali je navada umivanja lobanje predmet kake uganke? Ali je vključena kot epizoda v kako pripovedko?

V zbirki *Slovenski pregovori, reki in prilike* (DsM v Celju, 1934), ki jo je uredil I. Šašel, beremo na str. 141: »Otrok šele takrat plača materi, kadar ji (ob smrti) glavo umije.« Dopolnilo v oklepaju — naj je Šašljevo ali že iz morebitne predloge⁴¹ — je zgrešilo svoj namen, saj bralca zavaja na stranpot. Res da tudi ob smrti umijejo mrliča⁴² (obenem s celim telesom umijejo tudi obraz), vendar svojci pri tem niso udeleženi. Potemtakem se gornji pregovor lahko nanaša samo na umivanje glave (lobanje) ob prekapu, se pravi na navado, kakor smo jo opisali v dosedanjih razdelkih.

Prav zato pa je prišel ta pregovor v razposlano vprašalnico. Nekateri poročevalci so samo pritrdilno odgovorili, da je znan v njihovem kraju (7, 22, 30, 31, 36, 42, 50, 59, 66, 72, 119, 120) ali nekatere druge (70: na Suhu pri Predosljah), ali vsaj to, da ga je informator že slišal (53). V petih poročilih pa je pregovor izpisan; dvakrat (58, 115) je skoraj dobesedno enak onemu pri Šašlju, trikrat pa je malo drugačen: »Takrat se otrok staršem do konca zahvali, ko jim glavo umije« (58); »Otrok poplača vse, kar so storili starši zanj, kadar jim umije glavo« (59);⁴³ »Mati šele potem v miru počije, ko ji otrok umije glavo« (87).

Tu ni težko spoznati zvezo z nekaterimi verovanji (gl. prejšnji razdelek) ob umivanju. Že eden izmed poročevalcev je pripomnil, da pregovor »kaže na reševanje duše iz vic« (22).

Končno je zanimivo, da tudi nekatera negativna poročila poznajo pregovor, ki pa se je v krajih, kjer naše navade ni, seveda moral spremeniti. V Polhovem Gradcu se glasi: »Otrok plača materi, kadar ji umije glavo«⁴⁴ in zatisne oči.« V Idriji pa takole: »Sin šele takrat plača očetu, ko mu obraz umije.«⁴⁵ Za St. Vid v Podjuni pa imamo samo sporočilo,⁴⁶ da je pregovor znan tudi tam. Počrta se vprašanje, kako so ti pregovori zašli z območja razširjenosti naše navade. Mogoči sta dve razlagi: ali je pregovor zadnja sled, da je bilo umivanje lobanje ob prekopu nekoč v navadi tudi v Idriji. Polhovem Gradcu, St. Vidu v Podjuni (in v morebitnih drugih krajih, kjer bi ga našli), ali pa je po navadnem folklornem »izžarevanju« prestopil meje umivanja lobanje in prišel v omenjene (in morebitne druge) kraje le kot posrečen aforizem. Obakrat — prvič po preteku določenega časa, drugič s preselitvijo drugam — se je pregovor nujno spremenil, ker je postalo njegovo prvotno pomensko jedno nerazumljivo. Zato sem na zemljevid razširjenosti umivanja lobanje pogojno vnesel tudi nekaj krajev, kjer ni izpričana navada, ampak le pregovor; vendar pa so ti problematični kraji zaznamovani drugače — z zvezdico.

Ali se navada res izgublja?

Ali je navada še danes živa? Če ne več, kdaj je približno odmrla? Morda pa starejši ljudje vendarle pomnijo kaj podobnega?

Odmiranje neke navade je počasen proces, ki terja daljšo opazovalno dobo. Glede umivanja lobanje pa žal nimamo možnosti primerjave s pre-

⁴¹ Kje je Šašel dobil ta pregovor, zdaj žal ne morem ugotoviti.

⁴² Prim. Orel, Slovenski ljudski običaji, NS I, 506.

⁴³ Nekako v tej obliki se spominja pregovora — z Rodin — tudi dr. Ivan Grafenauer. Njemu se moram zahvaliti za opozorilo (ustno) na zvezo med navado in pregovorom.

⁴⁴ Poroča ravnateljica nižje gimnazije v Polhovem Gradcu Mira Kraker; pregovor se tu seveda nanaša na umivanje trupla, »preden ga dajo na mrtvaški oder«.

⁴⁵ Poroča Janez Istenič, predmetni učitelj, gimnazija Idrija.

⁴⁶ Jožef Picej, župnik iz Šmihela pri Pliberku, po prijaznem posredovanju dr. P. Zablatnika iz Celovca.

teklostjo. Pomembna izjema sta le obe poročili z Ovsiš (1 — 59 = [1843] — 1897 — 1954), kjer se v sto letih menda ni kaj prida spremenilo.⁴⁷ Povsod drugod smo navezani le na današnje mnenje poročevalcev, ki seveda niso vsi enako kritični in tudi krajevnih razmer ne poznajo vsi v enaki meri.

Če so na vprašanje odgovorili z »da« ali »še«, je bila za mnoge zadeva rešena. Prišli so pa iz raznih krajev tudi drugačni glasovi, n. pr.: »V splošnem navada ni kaj posebno živa« (30); »Po izjavi grobarja danes ljudje običaj že znatno opuščajo« (68); »Umivanje lobanje se počasi opušča. To delajo le še starejši, kmečki ljudje« (7); »Delavski sloj opušča to navado, dočim se je kmetje, ki so [na Primskovem pri Kranju?] v manjšini, še držijo« (71); »Zdaj so [ti posmrtni obredi] v vedno večji pozabi« (51); »Po vojski ni še takih primerov« (81); »Šest let tu službujem in sem vsega skupaj le parkrat to videl« (105). Da navada počasi izginja [izumira, se opušča ipd.] beremo tudi še v drugih poročilih (56, 82, 89, 104, 107).

Iz nekaterih odgovorov pa se vidi, da so si poročevalci zastavljali tudi vprašanje, *zakaj* navada izumira. »Uničilo jo je nečloveško postopanje z mrličmi [med vojsko], ki je ubilo v ljudstvu tisto pieteto do rajnih, na kateri je temeljila ta navada« (29). Mimo vojske pa z drugimi poročevalci lahko iščemo vzrokov globlje: »Pred časom ... so sosedje naredili krsto, ... sosedje izkopali jamo, mrliča sosedje pokopali in ... tudi zasuli v jamo.« V novejšem času pa vse to dela »grobar oziroma cerkovnik, ki je za to nagrajen in plačan« (77); podobna je misel, da navada uspeva »samo v tistih primerih, kjer se svojci zanimajo za to — grobar ali kdo drugi se za to ne zanima« (89).

A tudi če je navada kje morda res že odmrta, ni mogoče natanko določiti, kdaj se je to zgodilo.⁴⁸ V poročilih beremo n. pr., da je to bilo pred 80 leti (60) ali — prevideje — »v zadnjih 50 letih« (118). Iz enega in istega kraja — Cerklje — imamo dve poročili, od katerih eno pravi, da je navada še živa (22), drugo pa, da je bila živa pred 30 leti, a danes ni več (21);⁴⁹ po mojem sta to le dva obraza iste resnice: trideset let je v razvoju (ali v razkroju) take navade kot je naša pravzaprav zelo kratka doba. In celo če bi 30 let nihče ne umil lobanje, še zmerom ni izključeno, da se bo našel nekdo, ki bo to spet naredil! Nekateri poročevalci so zato modro navedli primere, kdaj je kdo bil še sam priča umivanju. »Jurij Varaš, delavec [iz Djekš], pripoveduje, da je njegova mati leta 1900 umivala lobanjo svoje matere« (118); v Podgorju pri Kamniku je menda zadnji to naredil r. Matjak pred vojsko (63); v Zalem logu v Selški dolini je bil zadnji tak prekop baje oktobra 1942 [ali 1944?], ko je neka žena umila lobanjo svojemu krstnemu botru (107, 108); v Predosljah so februarja 1949 umili glavo ob prekopu bratu poročevalke, umrlemu leta 1921 (69). Pa še o mlajših primerih umivanja lobanje smo poučeni: ko so na Brezjah avgusta 1953 prekopali — po 45 letih — moža r. M. Kocjančič (110), na Bohinjski Beli pa julija 1954 nekega železničarja, ponesrečenega leta 1918 (6). Na Primskovem je bila ta navada še do konca leta 1952 (70), v Senčurju pa naj bi bila »prenehala 1946, ko je grobar dobil navodilo, naj za izkopyane košti naredi na dnu groba jamico ...« (91). Za Gorje pri Bledu pravi poročevalec, da imajo od 1940 novo pokopališče, kjer prekopavanje še ni potrebno; če bi bilo, pa bi še umivali lobanjo (28). Naša navada je končno močno živa tudi ponekod na Koroškem — n. pr. na meji med Rožem in Ziljsko dolino (124) — kjer jo »pozna in izvaja tudi še mladi rod« (116); »es handelt sich um einen sehr lebendigen Brauch« (5a).

⁴⁷ Vsaj v bistvu ne; o potankostih pa tudi tu ne moremo sklepati, ker so nam znane samo za leto 1954. Če bo kdo hotel spet študirati ta problem leta 2000, bo na boljšem!

⁴⁸ Če pravi eden izmed poročevalcev, da pred 150–200 leti (75), je to pač otroško pretiravanje.

⁴⁹ Podobno nam sporočajo tudi za Selca: na eni strani, da je navada odmrta pred prvo svetovno vojsko (80); na drugi pa vendar pomnijo primere umivanja iz leta 1920 in celo še 1958.

IV

Potanki opis umivanja in zavijanja lobanje, ki je zdaj srečno za nami, je bil obenem z ugotovitvijo razširjenosti te navade prva naloga našega raziskavanja.

Za globljo in vsestransko oceno naše navade niso še izpolnjeni nekateri bistveni pogoji. Če je za to n. pr. potreben določen časovni preseg, smo v našem primeru še preblizu »odkritju« navade. Če je potrebno, da več raziskovalcev pove svoje mnenje, se to doslej še ni zgodilo. Če je potrebno obilno in zanesljivo primerjalno gradivo iz krajev, kjer je baje živa podobna ali celo sorodna navada, moramo reči, da tudi tega nimamo. Zato bo ta hip nemara edino stvarno, da tukaj nanizamo nekaj pripomb, ki naj bi bile prispevek k prihodnjim raziskavanjem o navadi umivanja in zavijanja lobanje ob prekopu.

Če pazljivo pregledamo ves obredni potek prekopa, nam pri tem ne more uiti, da bi vrsto dejanj smeli mirno šteti za ponovitev podobnih dejanj v zvezi z mrličem pred pogrebom in ob pogrebu:

umivanje lobanje [včasih tudi drugih kosti zraven] spominja na umivanje mrliča, preden ga dajo na pare. Usoda pregovora, ki se je razvil iz naše navade (prim. str. 244), to potrjuje;

ob zavijanju lobanje [ali drugih kosti zraven] gre misel k zavijanju mrličev, ki jih pri nas kajpada niso zmerom pokopavali v krsti.⁵⁰ Če bi se ta analogija zdela komu sumljiva, naj le pomisli na posebni razvoj navade v Železnikih, kjer so namesto prta vpeljali — majhno krsto. Nasprotno pa so v Kolovratu kar cel okostnjak zavili v rjuho (35);

mogočo, vsaj delno zvezo med prtom za zavijanje lobanje in med naličjem smo že omenili zgoraj (str. 240—1);

nekajkrat izpričano kropljenje svežnja z lobanjo [in kostmi] spominja na kropljenje mrliča. Najizrazitejša je ta analogija v Senčurju, kjer so pustili poleg svežnja steklenico z blagoslovljeno vodo: pred pogrebom novega mrliča so jo vsaj bližnji sorodniki »po vrsti jemali v roke... ter vlivali po par curkov vode na zavezane kosti. Nekateri so jih prekrizali s palcem« (91);

dve prižgani sveči ob zavitku na vrhu izkopane zemlje (Gorje pri Bledu) pač očitno posnemata dve sveči, ki gorita — povesod — ob mrliču na parah;

če je v Žabnicah res ostal prt Evici in ni šel v grob z lobanjo, najdemo za to spet paralelo v prtu, ki so z njim pokrivali rakev in ga po pogrebu komu podarili;^{50a}

⁵⁰ »Na splošno je krsta... v okviru slovanskega pokopa nekaj poznega: J. Kastelic-B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu*. SAZU — Razred za zgodovino in družbene vede — Dela 2, Ljubljana 1950, str. 23—4; J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*. Ljubljana 1952, 88—9.

^{50a} B. Orel, NS I, 508.

jok pri umivanju lobanje — to je dolgo let po smrti — nam je laže razumljiv, če v naši navadi vidimo zavestno ponovitev pokopa mrliča;

pa tudi med verovanji ob prekopu je to in ono tako kot ob pogrebu. Na primer: skrb, da bi ne bilo vozlov, ki bi zadrževali dušo na onem svetu (prim. zgoraj op. 52); strah, da bi se mrtvi vračal na ta svet, če ne bi naredili tako, kakor ukazuje stara navada (gl. zgoraj str. 243 in B. Orel v NS I, 306).

Vse to potrjuje, da je imel Gasparini svoj prav, ko je to navado pri Slovencih brez oklevanja proglasil za obliko drugega pokopa (seconda sepoltura; ker je nalašč za naš časopis sam vnovič formuliral svoje poglede — glej zgoraj, str. 225 s. — nas to odvezuje poročanja o njih. Kajpada s tem še ni rečeno, da sprejemamo Gasparinijevo mnenje v celoti).

Navade se danes drži nekaj izrazito krščanskih ali vsaj krščansko nadahnjenih verovanj: umivanje lobanje = očiščenje grehov = rešitev iz vic = povračilo dolga staršem = sprava z nasprotniki. Združena so tudi s sankcijami za neizpolnjevanje navade: če ne, bo duša še naprej trpela, hodila strašit ipd. Nekatera teh verovanj bi bila lahko tudi nevtralna: predvsem ni nujno krščanska misel, da rajni nima miru do drugega pokopa. Prav nič krščansko pa ne zveni (za zdaj osamljeno) verovanje, da bi novega mrtvega zemlja ven vrgla, če bi ne oprali lobanje tistega, ki je bil poprej v grobu.

Vendar ni upanja, da bi samo z analizo verovanj mogli kdaj priti do sklepa, katera plast naj bi bila starejša — krščanska ali nekrščanska. Ozreti se moramo obenem po nekih stvarnejših pojavih v navadi. Tako smo se n. pr. že ob navadni in blagoslovljeni vodi vprašali (stran 257), katera izmed dveh naj bi bila pri umivanju lobanje prvotna; prišli smo do spoznanja, da je pri tem zelo verjetno starejša raba navadne vode. In če je ljudsko določilo, da mrtvaške kosti ne smejo s pokopališča,⁵¹ krščansko, tedaj je pač s tem v nasprotju praksa v naši navadi, kjer gredo nekajkrat z lobanjo k potoku ali k studencu.

Če sem v SE VI—VII, 196, ugibal to in ono o morebitni zvezi med karnerji in našo navado, vztrajam zdaj le še pri nepojasnjem vprašanju: »Ali je bil prenos kosti iz prekopanega groba v karner zvezan s posebnim obredjem?« Med poročili je namreč eno z Jezerskega, ki pravi: »Nekoč so vse kosti iz zemlje metali v kalnar,⁵² ne v prt« (52). Drugače je bilo v mrtvašnici prvega pokopališča v Bohinju — na Bitnjah, kjer se je sčasoma nabralo preveč kosti, tako da jih niso mogli več hraniti, pa so jih pokopali v skupen grob (18). Upajmo, da se bo vsaj na Koroškem morda našel kraj, kjer imajo še danes kalnar in

⁵¹ Prim. koroško izročilo iz Struge v občini Borovlje, objavljeno pod naslovom »Der Frevel in Karner« v zbirki: A. Zerobin: Sagen und Erzählungen aus dem Rosental (Carinthia I, 144, 1954, 851—2; za prijazno opozorilo sem dolžan zahvalo dr. O. Moserju v Celovcu).

⁵² 87-letni Fr. Košir je besedo takole razložil: »To je okrogel turn..., ki je imel samo ena vrata.« Brez dvoma gre za romansko okroglo stavbo, za katero smo s tem dobili še ljudski izraz.

obenem navado umivanja lobanje; res zanimivo bi bilo namreč izvedeti, kako ljudstvo združuje oba elementa.

Pri reševanju problematike naše navade bi etnografom mogli uspešno priskočiti na pomoč arheologi, ki že zaradi specifičnosti svoje stroke intenzivno raziskujejo grobove in kar je z njimi v zvezi. Če drži hipoteza, da je naša navada stara, bi bilo skoraj neverjetno, da se na slovenskem območju, koder je danes izpričana, ne bi ohranila v zemlji nobena sled iz preteklosti. Kajpada ni mogoče misliti na direktno potrdilo o umivanju in zavijanju lobanje; le če bi v dosti grobovih našli na dnu nedotaknjeno okostje in nad njim — v nekakšnem redu — posamezne kosti drugega mrliča ali pa samo lobanjo, bi mogli sklepati, da se za tem skriva kaj za nas. Pri izkopavanju staroslovanskega grobišča (X. in XI. stoletje) na ptujskem Gradu v letih 1946 in 1947 so arheologi naleteli na nepojasnjene pojave (n. pr. 7 glav brez trupla, skelet št. 72 na prsih skeleta št. 68),^{52a} ki bi pa zanje kazalo iskati pojasnila v povezavi z našo navado, kakor je to že naredil E. Gasparini (*I riti popolari Slavi, Venezia*, »La Goliardica«, Ediz. Univ., 1952, 191—2). Seveda naš srednji vek še zmerom ni do vseh potankosti obdelan in tudi vse gradivo povojnih izkopavanj ni objavljeno, zato je odgovor na vprašanja, ki nas zanimajo (a so lahko prav tako mikavna tudi za arheologe), morda že kje v nedostopnih terenskih zapiskih, prav gotovo pa v zemlji. Na krščanskih pokopališčih okoli cerkvâ je bil sicer vsak grob navadno stokrat premetan zaradi večstoletne nepretrgane rabe, a nemara se bo le kje našlo kaj zdavnaj opuščenega, pa naj si bo iz krščanske ali predkrščanske dobe. Ker so mrliški in pogrebni običaji po svoji naravi zelo konservativni, metodično ni zgrešeno pričakovati kaj takega. In če je prof. Gavazzi^{52b} pri raziskavanju pokopavanja mrličev v drevesnem deblu — posebne navade, ki se je ohranila do naših dni na zelo omejenem prostoru v Bosni — pritegnil kot paralelo zgodnjeslovenski pokop v drevesnem deblu z Žal na Bledu (po W. Šmidu, *Altslovenische Gräber Krains*, Carniola I, 1908, 27), smo pač tem bolj upravičeni iskati arheološkega potrdila naši navadi, ki je po svoje spet nekaj posebnega, na samih gorenjskih in koroških tleh, kjer je danes omejena.

V

Končno še nekaj pripomb o razširjenosti naše navade. Karta na strani 233 je sama na sebi zgovorna, vendar ne bi bilo prav, če bi brez potrebe skoparili s pojasnili.

Na karti so treh vrst znamenja za navado. Prvi dve naj bi kazali, ali je navada še danes živa ali pa je že odmrta. A iz tega, kar smo po-

^{52a} J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na ptujskem Gradu*. SAZU, Ljubljana 1950, 31 in 37. Na primere pokopa v že zasíden grob opozarja (po Karmanu) J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje 1947, 52.

^{52b} M. Gavazzi, *The dug-out coffin in Central-Bosnia*. Man LIII, 1953, Art. 202.

vedali zgoraj na strani 245, pač sledi, da trdne, nepremakljive časovne ločnice sploh ni mogoče določiti.

Glede negativnih poročil, ki seveda niso prišla na karto, bi pripomnil, da je med njimi morda še katero, kjer je poročevalec na hitro zapisal, da navada tam ni znana. Na to misel me je pripravil med drugim takle odgovor na vprašalnico: »V Kropi ni teh navad in jih ni bilo!« K sreči je iz istega kraja prišel še drug odgovor (44), tako da je Kropa kljub temu lahko prišla na karto. Tipičen primer pa je Sora, od koder sta kar dva poročevalca odgovorila negativno: 1. »Te navade ni in je sploh nepoznana. Nihče o tem nič ne ve.« 2. »Take navade tukaj tudi starejši ljudje ne pomnijo.« In vendar je naključje hotelo, da smo tudi za Soro prišli do pozitivnega poročila (83).⁵³

Umivanje in zavijanje lobanje je doma med Slovenci na Gorenjskem in na Koroškem. Potrjeno je od Ljubljane navzgor po dolinah Save in njenih levih in desnih pritokov (z izjemo Sore Poljanščice) do izvirov. Na Koroškem je prišlo na dan na razvodju med Belo in Ziljico v Kanalski dolini, ob Zilji, Dravi, Krki in Meži. Koroška pričevanja so zdaj še priložnostna; malo bolj na gosto so sejana samo v Rožu. Preseneča nas praznina v Podjuni, kjer naj bi bila navada že utonila v pozabo, medtem ko se spet pojavlja daleč na vzhodu v Mežiški dolini — na Ravnah. Morda pa se bo tudi v Podjuni ob natančnejšem povpraševanju izkazalo, da se ljudje tudi tam spominjajo podobne navade.

Razširjenost na Gorenjskem ne kaže posebnosti, če izvzamemo Poljansko dolino, kjer je povpraševanje ostalo negativno, medtem ko sosednja Selška dolina pozna navado tudi v gornjem, nekdanjem nemškem kolonizacijskem predelu. V Tuhinjski dolini je ohranjena le majhna sled navade.

Vprašanja, ki so za poizkušnjo romala na štajersko in notranjsko stran, so ostala brez pozitivnega odgovora.

Po stanju ob času, ko je bila karta v delu, naj bi navado pri Slovencih obkrožali tile mejniki: Ihan na jugu, Djekše na severu, Melviče na zahodu, Ravne na vzhodu. Vendar sem potem, ko je bila karta že kliširana, nepričakovano izvedel za kraj — Dobovec pod Kumom⁵⁴ — ki prestavlja mejo naše navade še bolj proti vzhodu kot so bile Ravne. Oba ta dva daleč proti vzhodu pomaknjena in osamljena kraja pa seveda terjata, da poiščemo most od tam pa do ozemlja, kjer je navada strnjeno izpričana. Novi kraj v Zasavju — Dobovec — daje večjo pričevalno vrednost poročilu iz Kolovrata, ki je na karti nakazano še z vprašajem.

⁵³ Poročevalec — št. Bernard — je razmnoževal vprašalnico št. 3 na ciklostilu in se pri tem spomnil, da mu je rajnka mati (1860—1930) pravila, kako so večsah kosti zbirali in zavili v prt...

⁵⁴ Ne samo na karti, tudi v opisu navade ga ni bilo mogoče več upoštevati. Dodajam ga le v pregledu poročevalcev na dnu (125).

Kako je z našo navado zunaj slovenskega etničnega ozemlja, predvsem v furlanski in nemški soseščini v Vzhodnih Alpah, sem skušal izvedeti po prijateljih. Z nemške strani še ni bilo odgovora, za Karnijo pa je dr. G. Perusini iz Vidma sporočil,⁵⁵ da ne pozna ničesar podobnega. Če pa naši alpski sosedje te navade res nimajo, potem bo pač treba iskati drugih možnosti za razlago. V prvi vrsti bi kazalo preveriti, ali ne spada morda tudi naša navada med take pojave, kot je nanje opozoril prof. Gavazzi skoraj pred 20 leti.^{55a} Vsaj kot delovno hipotezo mirno lahko sprejmemo to misel.

O razširjenosti in oblikah podobne navade na bratskem jugu — posebej v Makedoniji — pa bomo mogoče lahko prinesli kaj obširnejšega že v prihodnjem letniku SE.

*

Ko smo tako — vsaj začasno — opravili našo nalogo, nas čaka samo še prijetna dolžnost: izreči pristržno zahvalo vsem, ki so kakorkoli sodelovali pri tej anketi Inštituta za slovensko narodopisje SAZU. Zahvala velja v enaki meri poročevalcem, ki so poslali pozitivne in negativne odgovore. Samo z združitvijo obojih je bilo pač mogoče ugotoviti razširjenost umivanja in zavijanja lobanje pri Slovencih.

Poročevalce, ki so nam poslali pozitivna poročila, pa moramo tu posebej naštet, poimensko od prvega do zadnjega. To so namreč naši

VIRI

A. Starejša pričevanja; zapisi izpred 26. oktobra 1954⁵⁶

1. Ovsišè — Kranjska gora — Rateče: J. Lavtižar, *Zgodovina župnij in zoonobi v dekaniji Radolica*. V Ljubljani 1897, str. 112.
2. Srednja vas v Bohinju: J. Jalen, *Trop brez zvoncev*. »Mladika« XX, 1939, str. 42; v knjižni izdaji — Ljubljana 1941 — na str. 22.
3. Žabnice v Kanalski dolini: zapisal M. Matičetov v vasi Logjé pri Breginju 22. julija 1951 po pripovedovanju ene od Pustičevih deklet (Tilje ali Dore Rosič), ki je med dvema vojskama služila več let v Žabnicah »pri Lukcu« (Ojcinger). — Poročilo je delno uporabil prof. E. Gasparini, *Nota sul costume riesumatorio degli Slavi*. »Ricerche Slavistiche« II, 1953, 180. Prim. SE 6—7, 1953—4, 195. — Zanesljivost podatkov mi je nedavno potrdil Rafko Premrl, profesor slovenske gimnazije v Gorici, ki je pred vojsko več let župnikoval v Žabnicah.
4. Kranjska gora: zap. M. Matičetov decembra 1952 po pripovedovanju neke ženske. — Poročilo je delno uporabil E. Gasparini, n. d. Prim. SE 6—7, 1953—4, 195.
5. Lesčè: zap. M. Matičetov 1952 po pripovedovanju muzejskega restavradorja R. Berceta, ki je spomladi 1920 bil zraven ob nekem prekopavanju v Lescah. — Kraj je omenil E. Gasparini, n. d. Prim. SE 6—7, 195.

⁵⁵ V pismu z dne 6. januarja 1955.

^{55a} M. Gavazzi, *Problem karakterističnoga razmještaja nekih etnografskih elemenata na Balkanu*. Extrait des Comptes rendus du IV-e Congrès des géographes et des ethnographes slaves — Sofia, 1936.

⁵⁶ To je datum vprašalnice št. 3 za slovensko narodopisje SAZU.

- 5 a. »V Karavankah [na severni, avstrijski strani] pri slovenskih kmetih«: dr. O. Moser iz Celovca v pismu z dne 14. junija 1954.
6. Bohinjska Bela: 24. ali 25. julija 1954 je F. Sarfova, preparator Etnografskega muzeja v Ljubljani, videla in posnela v prt zavito lobanjo na pokopališču v Bohinjski Beli. Z informacijami ji je postregla stara mežnarica, kasneje pa je še župnijski urad dal nekaj podatkov iz mrliških knjig. Posnetek hrani v svoji fototeki EM v Ljubljani: II/491.

B. Odgovori na vprašalnico in drugi zapisi po 26. oktobru 1954

7. Begunje na Gorenjskem: Anton Potočnik, šolski upravitelj [š. u.].
8. —: Franc Hiti, župnijski upravitelj [ž. u].
9. Besnica: Ivan Pavlin, vikar.
10. —: Janez Kozjek, cerkovnik.
11. Bled: Franc Gornik, vikar.
12. —: Jakob Soklič, mesini župnik v Slovenjem Gradcu.
13. Blejska Dobrava: Antonija Kalčič, š. u.; podatke ji je dal Franc Zupan, vulgo Golob, kmet in več let cerkovnik.
14. —: Kristo Stolbičar, župnik [ž.].
15. Bohinjska Bela: Martin Drovc, ž.
16. —: Ivanka Šarf roj. Mulej, gospodinja v Tacnu pri Ljubljani.
17. Bohinjska Bistrica: Viljem Cunder, ž. u.
18. —: F. Fajfar.
19. Breznica in Rodine: ž. urad po podatkih grobarja Franca Zupana (za Breznico) in Katarine Jalen (za Rodine).
20. Breznica: Iv. Dodič, ravnatelj gimnazije, po podatkih grobarja Franca Zupana, tov. upokojenca.
21. Cerklje na Gorenjskem: Janez Črnilec, ž.
22. —: Marija Robas, učiteljica [uč.].
23. Dovje: Alojz Avguštin, ž. u.
24. —: Matilda Šmid, š. u.
25. Dražgoše: Julči Strnad, uč.
- 25 a. —: Anton Pipp, učitelj v Žabnici, se spominja te navade iz Dražgoš (ne da bi navajal podrobnosti).
26. Duplje: Anton Hafner, ž.
27. —: Rudi Triller, predmetni učitelj.
28. Gorje pri Bledu: Martin Tavčar, ž. u.
29. Ihan: Jos. Oven, ž. u., po podatkih 60-letne Antonije Kokalj, hčere nekdanjega ihanskega organista in cerkovnika.
30. Jesenice: Leop. Govekar, ž. u.
31. Jezersko: Joža Vovk, ž. u.
32. —: Fanči Šarf, preparator EM v Ljubljani, po podatkih 87-letnega Franca Koširja, Zgornje Jezersko 50.
33. Kamna gorica: Jelka Urh, preparator EM v Ljubljani; njej je to pripovedoval domačin iz K. g., rajni Stane Lazar, okoli leta 1935.
34. —: Dušan Poljšak, uč.
35. Kolovrat v Zasavju: Anton Porenta, ž. na Vačah.
36. Komenda: Viktorijan Demšar, ž. u.
37. Koprivnik: Ljuba Pristov, uč.
38. —: Ž. urad.
39. Koroška Bela: Francka Udir, predmetna uč.
40. —: Stanko Perčič, ž. u.
41. Kranj: Franc Blaj, ž. u. — a) ko je zaslišal starega kranjskega grobarja Janeza Cegnarja; — b) iz razgovora s sedanjim grobarjem Fr. Močnikom.
42. Kranjska gora: Anton Torkar, ž. u.
43. —: Jože Gazvoda, š. u.; podatke sta dala Pečar Ivan (star 57 let in 34 let grobar) in Lavtižar Ivan, star 82 let.

44. Kropa: Hafner, š. u. Podatke je dal Gregor Lotrič, gozdni delavec v pokoju (do leta 1941 živel v Dražgošah, zdaj v Kropi). Poročevalec izrečno pristavlja, da je to »v navadi v Kropi in v Dražgošah«.
45. Lancovo: Fister, učiteljica.
46. Lesce: Ludvik Rutar, š. u.; podatke mu je dal grobar Fink Kristijan, star 60 let.
47. Leše: Ludvik Šivic, ž. u.
48. —: Janez Ribnikar, uč.
49. Dobrava: Ž. urad Ljubno; podatke dal cerkovnik Jože Koselj.
50. Martinj vrh: Franc Ahačič, uč.
51. Mavčiče na Sorškem polju: Srečko Berglez, š. u., in Franc Draksler, zidar.
52. Mengeš: Franc Čampa, ž. u.
53. —: Ivan Vidali, profesor.
54. Mošnje: France Pavlin, š. u.; pripovedovala sta mu kmet Franc Janc (po smrti očeta, ki je bil dolgo grobar, je nekaj časa še sam opravljal to delo) in Ana Zima, stara 78 let.
55. —: Bogdan Markelj, ž. u.
56. Naklo: Janez Tomazin, cerkovnik in upravnik pokopališča.
57. —: Ivana Lukovšek, uč.
58. Nomenj: Pavla Pečuh, uč.
59. Ovsiče: Janez Lampič, š. u.
60. Podblica: M. Oblakova, uč.
61. Podbrezje: Francka Debeljak, uč.
62. —: Ciril Podržaj, ž. u.
63. Podgorje pri Kamniku: Marija Jagodic, kustos EM v Ljubljani, po pripovedovanju 50-letnega Štefana Vidica (»pri Žumru«).
64. Podlonk (Selca nad Škofjo Loko): Pavletova mati pred 40 leti pravila o tej navadi sestri A. Pavliča (ž. na Selih v Tuhinjski dolini).
65. Preddvor: Valentin Sitar, ž.
66. —: Tone Logar, ravnatelj nižje gimnazije.
67. Predoslje: Bogumil Škerlavaj, duhovnik.
68. —: Franc Miklavec, š. u.; po pripovedovanju grobarja in 80-letne Maričke Likozar.
69. —: Tončka Gorjanc, uč. v Račevi pri Zireh.
70. Primskovo pri Kranju: Franc Blaj, vikar nam. v Kranju, ko je zaslíšal Franciško Kern iz Primskovega pri Kranju.
71. —: Makso Tvrdy, š. u.
72. Radovljica: Stanko Lapuh, profesor.
73. —: Anton Pristov, š. u. v Skaručni, piše, da so imeli to navado v Radovljici pred 20 leti (podrobnosti ne navaja).
74. Ravne (Guštanj): Amalija Babin, učenka 1. č razreda gimnazije po materinem pripovedovanju.
75. —: Anton Škekl, učenec 1. č razreda.
76. —: Marija Jamšek, pospravljalica v železarni.
77. Reteče: Pavlina Biček, uč., in Jože Zupančič, š. u.
78. —: Martin Štular, ž.
79. Ribno pri Bledu: Pavel Podbregar, ž.
80. Selca: Pavel Kržišnik, ž. u.
81. —: Olga Šmid, uč.
82. Smlednik: Valentin Frece, š. u.
83. Sora: M. Matičetov po pripovedovanju Štefana Bernarda (Ljubljana, Novi trg 4).
84. Sorica: France Gačnik, ž. u.
85. Srednja vas v Bohinju: Franc Fister, ž. u.
86. —: Tone Kopčavar, uč.
87. Stara Fužina: Štefka Jazbar, uč. v pokoju.

88. —: Janez Varl, uč.
 89. Stražišče: Dušan Bavdek, uč.
 90. —: Franc Brule, ž. u.
 91. Šenčur pri Kranju: Franc Vavpetič, ž.
 92. —: Franc Celjer, grobar.
 93. Šenturška gora: Slavka Maček, uč.
 94. Smartno pod Šmarno goro: Karel Šparhagl, ž. u., po pripovedovanju Andrejčkove matere iz Tacna št. 5 (Zajec Marijana, r. 1875).
 95. Smartno v Tuhinjski dolini: Jože Erman, ž. u.
 96. Trboje: Marija Kukovica, uč.
 97. —: Joža Zalokar, ž.
 98. Trstenik: Ciril Murnik, profesor v Žireh.
 99. —: Štefan Zorko, ž. u.
 100. —: Franjo Cirh, š. u.
 101. Tržič: Msgr. Viktor Zakrajšek, vikar.
 102. —: Janko Regvat, ravnatelj gimnazije, po sporočilu starega in novega grobarja.
 103. Velesovo: Franc Pfajfar, ž.
 104. —: Jože Virnik, š. u.
 105. Vodice: Franc Šoukal, ž. u.
 106. Voklo: Martin Kuharič, uč.
 107. Zalilog: Jože Arh, duhovnik-ekskurzist iz Ljubljane, po podatkih grobarja in še nekaterih starih ljudi.
 108. —: Hinko Nečimer, š. u.
 109. Zelezniki: Valentin Bertoncelj, ž.
 110. Brezje: Darja Pirkovič, nameščenka EM v Ljubljani.
 111. Planina pod Golico (Sv. Križ): Nežka Kapun, uč.
 112. Podhom: Fanči Šarf; podatke je dal v Ljubljani 67-letni Anton Zalokar.

C. Poročila iz krajev zunaj državnih meja LRS

113. Podgorje v Rožu (Maria Elend): Franc Vrolih, vikar nam. v Moravčah.
 114. Slov. Plajberk (Windischbleiberg): Monika Wieser (po posredovanju dr. J. Šašla).
 115. Zgornja vesca (Oberdörfel): Marija Jagodic po pripovedovanju 68-letne Ane Einspieler (p. d. pri Cerneju), ko je bila novembra 1954 v Ljubljani.
 116. Šmiklavž na Dravi (Drau): dr. Pavel Zablatnik, profesor, Celovec.
 117. Sele nad Borovljami (Zell): Alojz Vauti, ž.
 118. Djekše (Diex): Ignac Muri, ž.
 119. Bajtiše (Waidisch): Alojz Vauti, ž. na Selah.
 120. Bilčovs (Ludmannsdorf): Dr. P. Zablatnik, profesor v Celovcu.
 121. Melviče (Mellweg): Dr. Julij Fellacher, znanstveni sodelavec pri univerzi v Ljubljani (po spominu za čas do 1918).
 122. Loče (Latschach): Cilka Gela roj. Čmelič, knjigovodkinja v Ljubljani; podatki veljajo za isto pokopališče kot pri št. 121, le v novejšem času (poročevalka je rojena 1927).
 123. Mišlje (Annamischl): Janko Messner, prof. na Ravnah, po sporočilu brata Štefana, ki živi v Zelezni Kapli, o tem pa je slišal v Pokrčah.
 124. Koroško — podatki za razne kraje: Dr. P. Zablatnik, profesor v Celovcu.

D. Dodatno poročilo

125. Dobovec pod Kumom: Marija Perko, ravnateljica XI. gimnazije v Ljubljani (po spominu iz let 1916—1920, ko je bila na Dobovcu).

Résumé

LA COUTUME DE LAVER ET D'ENVELOPPER LE CRANE
CHEZ LES SLOVÈNES

En se référant à sa notice »Sur la réexhumation auprès des Slaves«, publiée au vol. VI—VII, pp. 195—196, de cette même revue, l'auteur publie un rapport sur le progrès atteint, au cours de l'année passée, dans la connaissance de cette coutume chez les Slovènes.

On en a découvert deux mentions jusque-là échappées, et cela dans des publications n'ayant pas de rapport avec l'ethnographie, l'une d'elles étant de genre historique (J. Lavtizar — 1897), l'autre appartenant aux belles lettres (J. Jalen — 1939). Grâce à un gentil avertissement de la part du Dr. O. Moser, de Klagenfurt, la coutume résultait vivante de même chez les Slovènes Carinthiens de l'Autriche. En juillet 1954, on réussit, au surplus, à faire une première documentation photographique de la coutume, en rencontrant dans la Carniole Supérieure un crâne enveloppé dans un drap blanc et déposé sur le tertre de terre auprès d'un tombeau ouvert.

Mais un pas décisif vers l'exploration de la coutume a été fait lorsque, à l'Institut des traditions populaires, auprès de l'Académie Slovène des Sciences, à Ljubljana, on se fut résolu à organiser, à cette intention, une enquête spéciale. Le 26 octobre 1954, le questionnaire no. 5 de l'Institut, »Sur la réexhumation« (O prekopavanju mrličev), fut expédié, en effet, par la poste et adressé à plus de 200 destinataires. Les réponses reçues (ont répondu 68,3 % des questionnés) ainsi que les renseignements obtenus par une autre voie ont permis: 1° d'établir une carte précisant l'étendue de ladite coutume chez les Slovènes, comme elle est publiée ci-dessus p. 233; [comme la légende n'y figure qu'en slovène, nous l'expliquons: ○ = la coutume est vivante encore aujourd'hui; ⊖ = la coutume a disparu, il y a 30—50 ans ou davantage; ● = la coutume est prouvée, mais les données au lieu en question font défaut; * = existence d'un proverbe résultant de ladite coutume. Outre cela, il n'est peut-être pas sans intérêt de mentionner qu'auparavant, on ne connaissait que 7 lieux pratiquant la coutume, tandis que l'enquête en a révélé 78 de nouveaux.]; 2° une description détaillée de la coutume ainsi que des croyances ayant rapport à elle dans toutes les nuances possibles, auparavant presque inconnues (v. ci-dessus chap. III).

La mise en valeur des matériaux fournis par l'enquête reste encore à faire. Parmi les remarques de caractère plus ou moins provisoire que l'auteur, toutefois, a cru de pouvoir faire, une pourrait être mentionnée à part: les nouveaux matériaux arrivés par l'enquête approuvent l'opinion du prof. E. Gasparini qui — en partant d'une documentation extrêmement modeste — n'a pas hésité de désigner notre coutume comme second enterrement. Quant aux autres questions (sur l'âge de la coutume, sur son appartenance à un milieu pré-chrétien ou en dehors du christianisme, sur les éléments chrétiens qu'elle renferme, etc.), l'auteur a préféré, pour le moment, de ne pas les aborder. Des études et des enquêtes en cours (grâce aux efforts du Dr. O. Moser et du Dr. E. Burgstaller en Autriche, ainsi que du Dr. B. Rusić en Macédoie) permettront de faire connaissance de formes semblables ou différentes de culte ou du genre de simple »pietas« vis-à-vis des crânes humains exhumés, formes voisines ou non à la coutume slovène. En tout cas, la description détaillée et fidèle publiée ci-dessus pourra servir de base solide de comparaison lors des explorations ultérieures.